

ALGUNS HOMES RICS (EL PAPER DELS JUEUS DE MALLORCA DURANT EL SEGLE XIII)

RICARD SOTO I COMPANYY

LA «HISTÒRIA DELS JUEUS», ENTRE LA IDEOLOGIA I L'ANÈCDOTA

Encara que tothom està d'acord a atorgar una «gran importància» als jueus dintre del procés de formació de la societat mallorquina, sempre s'ha tractat el tema d'una manera perifèrica o poc rigorosa. Això respon a dues causes de caràcter metodològic. En primer lloc, perquè aquest és el tipus de tractament historiogràfic habitual rebut pels grups ètnics o religiosos que alguna vegada poblaren les illes i que, per un motiu o un altre, ara només formen part d'un difós patrimoni cultural illenc. Efectivament, la societat mallorquina actual és descendent per línia directa dels conqueridors catalans de 1229-1230,¹ i en aquest sentit els «altres» només són elements d'un paisatge folklòric que dota de la necessària personalitat pròpia la societat mallorquina. Això no vol dir que els mallorquins del present descendeixin exclusivament de catalans, de manera que la pervivència «racial» (o sigui, simplement «física») d'elements andalusins, dintre de la societat sorgida amb la conquesta, o la d'elements preandalusins a la societat musulmana, resulta tan postulable com irrellevant.

En el cas de la «història» dels jueus, particularment, hom troba la dificultat afegida d'intentar evitar fer història «confessional» o anecdòtica, que és en el que solen caure les monografies sobre aquest tema que sovintegen a casa nostra. En aquest sentit, val a dir que em sembla correcte el to altament crític emprat per J. Riera a l'hora de considerar la major part de les aportacions fetes a la història dels jueus dintre de l'àmbit dels Països Catalans.² Naturalment, això planteja la necessitat d'adoptar un model d'estudi o, millor encara, una sèrie de models ja que la història dels jueus hispànics, com una variant de la història medieval que és, en definitiva, es ressent de les classificacions més o menys arbitràries (gairebé sempre en funció de les fonts documentals emprades) entre història economicosocial, institucional, religiosa, cultural, etc.

El present treball³ té un objecte modest però precís, que és intentar concretar aquella pretesa importància que hom atribuïa als jueus en la conquesta i el repoblament de Mallorca al llarg del segle XIII. La participació dels jueus en un joc que no era el seu, com ara la instal·lació d'una

1. Malgrat l'existència de població musulmana residual, o de grups repobladors d'altres orígens, la importància dels catalans en el procés repoblador resulta aclaparadora (Mas, 1995).

2. L'autor assenyala, sobre tot, que la història dels jueus feta a casa nostra és cosa d'algunes «poques revistes erudites», la qual cosa confereix a la majoria dels treballs un «caràcter dispers».

3. Aquest paper té com a origen la conferència que, amb el títol «El jueus de Mallorca al segle XIII», vaig fer el 12 de maig del 1992 a les jornades sobre jueus i conversos de Balears a l'època del descobriment d'Amèrica,

societat monolíticament cristiana i repressora, com la descrita per Moore (Moore, 1989), va acabar girant-se contra ells i, finalment, també ells van resultar tan perjudicats com la mateixa població andalusina.

Aquest estudi, però, és només a mitges inèdit, ja que el seu punt de partida és un ja remot article meu (Soto, 1978a), on no s'intentava res més que aportar notícies diverses («miscel·lànies» en diríem, amb tot el que això comporta de manca de metodologia precisa). S'hi plantejava que la conquesta i la colonització de Mallorca durant el segle XIII van comptar amb la col·laboració activa de diversos grups de jueus, organitzats fonamentalment en nuclis familiars. Bona part d'ells devien ser procedents de la Corona d'Aragó o d'Occitània, de Castella, de Navarra, de Sicília o del nord d'Àfrica (sobretot de Siyilmàssa), mentre que uns altres podrien tenir un origen probablement mallorquí. En la meua opinió, el grup que realment es va beneficiar de la conquesta fou més aviat el de jueus no mallorquins, que ja devien tenir relacions comercials o d'una altra mena (a l'administració o com a intèrpretes o *torsimanys*) amb la corona o la noblesa catalana. Al llarg de tot el segle, l'afluència de jueus al regne de Mallorca va ser constant, sempre sota «protecció» reial, com ho demostra la concessió d'*instruments de franquesa*. Els jueus a Mallorca van rebre cessions territorials, com les que consigna el *Llibre del Repartiment*, o algunes alqueries de districtes no reials, com ara Valldemossa (a la porció de Nunó Sanç), però llur activitat fonamental va ser el comerç, la manufactura i el préstec.

Aquesta llunyana incursió en un àmbit al marge dels meus estudis, basada en un tipus de font documental que fornava notícies fonamentalment economicosocials i, en menor grau, institucionals,⁴ se centrava de fet en l'estudi de dos grups «familiars» significatius, el grup procedent de Siyilmàssa i els Bānu (o Aben?) Mocatil,⁵ i s'aturava en el 1276, a la mort de Jaume I. L'aspecte que més em va interessar va ser el paper dels Mocatil dintre de l'administració del regne de Mallorca, en el qual vaig trobar un paral·lelisme en el descrit per a la Corona d'Aragó per David Romano (Romano, 1956 i 1969-70). Fins i tot vaig aventurar un pronòstic creient que, a les etapes posteriors a 1276, el paper dels jueus com a administradors anirà en augment.

Les notícies que vaig anar trobant amb posterioritat, referides al període 1276-1301, o fins i tot aportant noves notícies sobre l'època de Jaume I,⁶ constitueixen el gruix d'aquest estudi, que, d'altra banda, és tributari, metodològicament, de l'obra més important i recent de David Romano (Romano, 1983).

convidat pel Dr. Pau Cateura, organitzades i patrocinades per l'Institut de Relacions Culturals Balears-Israel i per la Comissió de les Illes Balears per a la Commemoració del V Centenari del Descobriment d'Amèrica.

4. L'Escrivania de Cartes Reials (ECR, a partir d'ara) de l'Arxiu del Regne de Mallorca.

5. J. Riera (1986, p. 108) assenyala que anomeno els Mocatil «impròpiament» «Banu Mocatil» alhora que m'acusa de «destrossar» la grafia dels noms jueus. En el primer cas, no estic segur que sigui més propi parlar d'«Aben Mocatil» (patronímic catalanitzat) que de «Bānu Mocatil» (patronímic arabitzat), tant més quan Mocatil o «Almocatil» és un patronímic que, segons el *Llibre del Repartiment* ja hi era a Mallorca abans de la conquesta (c. C. fol. 57r), tot i que la relació entre aquest patronímic i el grup estudiat sigui dubtosa. Quant a la grafia dels noms jueus, jo no vaig destrossar res que no haguessin fet prèviament els escriptors catalans dels segle XIII, que amb prou feina sabien llatí i, òbviament, encara menys hebreu.

6. Particularment, les que procedeixen del registre 643 de l'ECR.

Una història dels jueus a Mallorca, ni que sigui durant el segle XIII, encara està per fer. L'únic estudi global dedicat als jueus de Mallorca (òbviament encara no superat) és el d'Antoni Pons Pastor,⁷ estudi en el qual no es troben presents, per exemple, les riques referències documentals de l'ECR. Això, al meu parer, dona una imatge poc fonamentada sobre els jueus de Mallorca i que, de fet, serveix per assegurar la pervivència dels tòpics habituals sobre els jueus. Així, per exemple, se'ls atribueix un gran paper dintre de la societat mallorquina, però sense determinar-lo exactament. De fet, hom no sap si els jueus constituïen aquella rica, riquíssima comunitat, dedicada a la usura, i que, per tant, despertava les iredes dels cristians endeutats amb ells, o eren més aviat una comunitat menys poderosa, econòmicament i numèrica, que no s'ha cregut després; és clar que hom podria trobar-hi personatges rics i influents, però de cap manera no podem estendre aquest paper al conjunt de l'*aljama*, de la qual hom ignora fins a quin punt era homogènia atenent el criteri econòmic i social. Molt probablement aquestes preguntes no poden ser contestades amb el magre bagatge documental que a continuació esmentaré, però crec que els exemples dels jueus dintre de l'administració reial o la seva participació dintre del «comerç» d'esclaus serviran per concretar una mica més la seva a la Mallorca del XIII.

ELS JUEUS I LA CONQUESTA DE MALLORCA: DUES COMUNITATS DIFERENTS?

La situació dels jueus en el moment de la conquesta de Mallorca era molt diversa en l'àmbit de la cristiandat romana i de l'islam magrebí. A l'Europa ultrapirinenca, els jueus eren objecte tant de persecucions populars com de la rapacitat dels prínceps locals ja abans del Concili IV del Laterà, el 1215,⁸ però aquest agreujà les seves condicions, establint la norma d'elements distintius a llur vestimenta i la prohibició d'ocupar càrrecs públics. A la Corona d'Aragó i a la de Castella, emperò, els jueus encara van viure una etapa de tolerància per part dels poders reials que alguns, potser ben intencionadament, han confós amb una tolerància religiosa en la qual han vist un model de convivència.⁹ El cert és que la «tolerància» de les corones cristianes envers els jueus només es

7. L'obra mereix el següent comentari de J. Riera: «Història escrita sense ordre i sense mètode, ignorant molta bibliografia anterior, si bé a voltes se n'apropia de dades com si fossin inèdites» (Riera, 1986, p. 130). Estic d'acord amb una cosa de la qual tots (jo entre ells) som culpables, i és el fet que he assenyalat abans, que el tema dels jueus sempre ha estat tractat de forma «anecdòtica», «curiosa», «erudita» o «tangencial». No ho estic en el sentit que l'obra de mossèn Pons, amb les seves múltiples (i òbvies) limitacions, constitueix l'únic intent global d'aproximació al tema dels jueus a Mallorca.

8. Com assenyala Moore (1989), els jueus ja havien estat víctimes de persecucions dues o tres dècades abans, atès que havien estat expulsats de França el 1182 (després d'una sèrie de préstecs forçosos i confiscacions) i readmesos el 1198 per tal de poder maximitzar llur explotació, i poc després anorreats a York el 1190 (unes 150 víctimes). A més, com a norma general, eren tradicionalment privats de drets legats per posseir terra o transmetre propietats hereditàries (p. 20).

9. Així ho expressa còmodament Hillgart (1979, p. 193), particularment per a la Castella d'Alfons X («La Pensínsula, tierra de tres religiones»). La «gran simpatia» de la qual parla envers els musulmans, per exemple, sembla tenir poca relació amb el dràstic Fuero de Terol que castigava amb la foguera les relacions sexuals entre cristians, musulmans i jueus. S'apliqués rígidament o no, això no era pas precisament un exemple de «tolerància». Burns (1987, p. 193), tot seguit Bofarull atribueix al rei Jaume I una «edat d'or dels jueus europeus». L'autor el justifica per una suposada pertinença comuna al món mediterrani que permetria defugir el «prejudici» nòrdic (p. 191): «Els blocs territorials feudals de l'Europa nòrdica no disposaven gaire ni de lloc ni de paciència per als jueus i els marginaven amb més facilitat, mentre que el món mediterrani els valorava en tant que component significats de la seua activitat central». Lamentablement, no explica en què consisteix aquesta activitat central.

donava allà «donde la creación de nuevas comunidades y empresas exigía el capital y las habilidades que sólo ellos podían proporcionar» (Moore, 1989, p. 20), com als estats cristiano-feudals de la Península Ibèrica o a Polònia, etc., on la rapacitat de monarques i senyors feudals necessitava uns diners en efectiu que no podien proporcionar les inexistentes o febles «burgesies» locals cristianes. En el moment en què un grup cristià disposava de numerari efectiu, els jueus eren tractats com a competidors perillosos, i eliminats de l'administració «pública» mitjançant el pertinent concurs a la religió i a la demagògia, recurs d'èxit fàcil entre les masses pageses i suburbanes en moments de frustració col·lectiva.

A la Corona d'Aragó, i particularment a Catalunya, hi havia força aljames jueves de gran importància numèrica i econòmica. Les relacions d'aquestes comunitats van ser particularment bones amb Jaume I i Pere el Gran, per als quals, sempre necessitats de numerari per a les seves ambicioses empreses d'expansió militar, els jueus eren una magnífica font d'ingressos.¹⁰ A canvi d'això, durant aquests regnats, van rebre «protecció» reial o, més aviat, «privilegis».¹¹ Quan, a partir dels avalots de la dècada dels seixanta, l'hostilitat envers els jueus anà augmentant, fins a arribar a les corts de 1283 i el *Privilegi General*,¹² els jueus encara van ser explotats amb més força per la corona.¹³

L'existència de jueus a Mallorca és anterior a la conquesta de 1229, i fins i tot anterior a la conquesta musulmana (Pons, 1984, p. 3 i ss.). El grau d'integració dels jueus dintre de *Mayûrqa* ens resulta desconegut, encara que probablement fou tan elevat com a qualsevol altre indret d'al-Andalus, si no major. Així, Riera (1982) remarca la influència musulmana en la formació de noms jueus a Mallorca. Pel que sembla, la tradicional tolerància dels musulmans envers els jueus va continuar durant la dominació almoràvit. No fou pas així amb els almohades, els quals Keller (1985, p. 302) caracteritza com a enemics dels jueus. Sempre segons ell, el poeta Abraham ibn Esra es va lamentar així:

«¡Qué desolada está Córdoba, la ciudad de los sabios y los fuertes! Jaén e incluso Almería han quedado vacías de judíos. Ya no hay ningún albergue en Mallorca ni en Málaga para los vejados, para los despojados judíos...» (Keller, 1985, p. 303).

Ara bé, la dominació almohade a les Illes va ser molt curta (de fet, va tenir lloc del 599 al 1203). A més, segons el mateix Keller (p. 305), també els almohades van remetre aviat en la

10. Shneidman (1975, vol. II, p. 200 i ss.) s'interroga, molt pertinentment, «Potser més que preguntar-nos per què els comtes reis es preocupaven de protegir els jueus, valdria més que ens demanéssim perquè els necessitaven. La resposta usual d'aquesta pregunta és el diner».

11. El mateix Shneidman (1975, vol. 2, p. 175) remarca que, jurídicament, els jueus eren «esclaus» de la corona: «En aquesta posició legal, els jueus es trobaven a mans de la voluntat i el caprici del monarca; tots els privilegis —perquè no podem parlar de drets— provenien dels sobirans. Els reis els podien premiar o castigar; podien atorgar poder als jueus o els podien expulsar, segons volguessin».

12. «Item demandan los ricos homes e todos los otros sobredichos que en los reynos d'Aragón e de Valencia, ni en Ribagorça ni en Teruel, que no aya bayle que jodio sea».

13. Dufourcq (1983, p. 197) assenyalava que els jueus van pagar aproximadament el 10% de la contribució extraordinària imposada per Jaume II d'Aragó el 1295: «Pero hay que señalar, una vez más, que las aljamas de Cataluña resultaron favorecidas: apenas aportaron 600 libras, mientras que las de Aragón, Mallorca y Valencia —que en cada uno de dichos estados agrupaban a una población israelita muy inferior a la de Cataluña— tuvieron que pagar mucho más: respectivamente, cerca de 2.000 libras, 800 y cerca de 800».

persecució antijueva. Pons (1984, p. 5), en canvi, assenyala que *Mayûrqa* esdevingué terra d'asil per als jueus, des de la persecució de Sulayman, el 1013, fins que

«la destrucción de las aljamas andaluzas por los almohades obligaba a los doctos israelitas a refugiarse en tierras castellanas y catalanas [...] También Mallorca, como en tiempo de los romanos, constituíase en tierra de asilo de perseguidos».

El que resulta ben conegut és que els catalans van trobar jueus, en un nombre indeterminat, a Mallorca.¹⁴ Per a alguns (Pons, 1984, p. 12 i ss.) això és probablement l'origen dels dos calls existents després de la conquesta. N'hi ha uns altres, en canvi, que semblen més aviat partidaris de la presència de dues comunitats jueves, fins i tot en detriment de la primera.¹⁵ Tanmateix, els jueus de Mallorca constituïen una sola comunitat; per cert, una de les més antigues des del punt de vista del seu reconeixement legal.¹⁶

De tota manera, el 7 de maig de 1268, el batlle Pere de Caldes va donar permís als jueus Maimo Abenamar, David Mocatil, Bonisac Daics, Jucef Abenaaron, Abraffim Alazarac, Atzuz fill de Maimoni i a Cresces Ferrusol, en representació de l'aljama,¹⁷ «ad dividendum sinagogam judeorum Maioricarum almudayna». No hi especifica cap motiu d'aquesta divisió, i només es diu que «possitis dividere dictam sinagogam vostram inter judeos populates in Maioricis» (ECR, 643, f. 70). Ignoro el motiu d'aquesta partició, que potser es pot explicar per la pressió numèrica, creixent a conseqüència del nombre de jueus arribats durant aquest període, i que la concessió d'«instruments de franquesa» afirma. Aquesta pressió numèrica fins i tot podria haver estat la causant d'una possible segona interpretació, que seria la de divergències entre dues «comunitats» jueves, sia pel seu origen, sia per uns altres motius.

ENTORN DE PROBLEMES «DEMOGRÀFICS»

El nombre de jueus a Mallorca durant el segle XIII, com el de *tota* la població de Mallorca, és, a hores d'ara, una incògnita. Així, Dufourcq (1983, pp. 196-198) i Hillgarth (1979, pp. 52-53) segueixen bàsicament les indemostrables dades de Sobrequès (1972) reduint-les a la meitat: «Estas cifras parecen demasiado altas y probablemente habría que reducirlas por lo menos a la mitad», diu Hillgarth, cosa que situaria la quantitat de jueus mallorquins, per exemple, entorn dels 2.000/2.500 al final del segle XIII, en el moment del seu màxim apogeu, tot i que molts d'ells devien constituir una població resident només «flotant».

14. Pons (1978, p. 15) cita A. de los Ríos, qui «opina que el número de moradas que formaban entonces la judería mallorquina oscilaría entre trescientas cincuenta y cuatrocientas, alcanzando gran aumento con la inmigración de familias hebreas que vinieron después de la conquista a repoblar la ciudad y el resto de la isla».

15. Això és el que sembla dir Baer (1961, p. 139) quan, després d'assenyalar el paper d'alguns jueus occitans, particularment d'Astrug i de Samuel Abenvenist, respectivament assistent del procurador i alfaquí de Nunó Sanç, afegeix que «but while the list of the expropriated contains many Moslem names, it mentions only a few Jews». Vol dir això que, mentre els jueus arribats amb la conquesta van rebre tot tipus de compensacions, els jueus «indígenes» van ser, encara que parcialment, expropiats?

16. L'esment més antic de l'aljama de Mallorca és de 1247 (EIC, 343, f. 231, citat a Soto, 1978, p. 172, doc. IX), el qual estaria molt a prop de l'esment més antic recollit arreu per Romano (1978, p. 349), que és el de 1244, per a Barcelona.

17. La paraula «secretariis» apareix esborrada.

No obstant això, crec fora de dubte que el nombre de jueus va anar en augment al llarg de tot el segle. La millor prova són els «instruments de franquesa» concedits per les autoritats reials: si bé al meu primer estudi vaig recollir notícies sobre 22 jueus que el van rebre (Soto, 1978a, pp. 147-148), posteriorment he pogut afegir-hi referències de 37 més,¹⁸ tots ells entre 1263 i 1285. La major part es concentren als anys seixanta, entre 1261 i 1269, aspecte potser lligat amb les necessitats financeres de la dues primeres fases de l'«infantat» (Cateura, 1986, p. 58 i ss.). El fet que les evidències documentals posteriors siguin menors tal vegada és només un problema documental.¹⁹ També és cert que la situació general dels jueus a Catalunya havia començat a deteriorar-se a partir dels avalots antijueus de Girona, justament a la dècada dels seixanta (Batlle, 1988, p. 106).

Les cartes de franquesa concedides a jueus representen un percentatge molt considerable (el 25,76%) entre el total de concedides en el període, ja que constitueixen 59 de les 229 que he consignat, enfront de les 17 només (el 7,42%) atorgades a un grup «estranger» tan econòmicament actiu com el dels genovesos. Ara bé, fins a quin punt es tracta d'individus establerts definitivament a l'illa o tan sols de «transeünts»? La carta, en principi, es donava a «forasters», però en algun cas es va donar a «ciutadans» de Mallorca²⁰ o a individus que ja hi residien.²¹

EL PAPER ECONÒMIC DELS JUEUS A MALLORCA, UNA DISTORSIÓ HISTÒRICA?

Crec que resulta clar que el nombre de jueus, residents o itinerants, era important a Mallorca. Els reis, particularment Jaume I, els hi van atreure i els hi van confirmar certs privilegis, i aquest fet en una època en què a la resta d'Europa eren perseguits; però això era exclusivament perquè els jueus constituïen una bona font d'ingressos. A Mallorca, el pagament puntual de la *questia* era una de les principals fonts d'ingressos de la corona mallorquina.²² A la *questia* hom podria afegir diferents ingressos extraordinaris, com l'obtingut pels oficials reials en la venda d'un llibre jueu, el 4 de gener de 1270, per 61 sous reials de València (ECR, 643, f. 115v), comprat per Bonisac Daics. Aquest llibre, segurament, havia estat prèviament requisat per les autoritats.²³

Ara bé, realment, no hi ha indicis documentals que permetin qualificar la comunitat jueva de «molt poderosa» econòmicament. Poc podem saber, mitjançant l'ECR, de les autèntiques

18. La procedència documental d'aquests és d'ECR, registres 643, 349, 350 i 16.

19. La procedència de la major part de les cartes de franquesa és del registre ECR, 643 o Novell. L'estructura d'aquest registre és diferent de la dels normals, ja que conté només aspectes relacionats directament amb l'administració reial. És possible que hi haguessin més registres «extraordinaris», com ara aquest i el 644, i que s'haguessin extraviat.

20. Com és el sorprenent cas de Bernat Sala, ciutadà de Mallorca al qual es va donar carta de franquesa el 1278 (ECR, 349, f. 1v).

21. Com ara el cas de Guillem Arrufat, de qui es diu «qui stat in parrochia Sancti Michaelis» (ECR, 643, fol. 61v, any 1280).

22. I no tant per la quantitat en sí, encara que molt considerable, de 165 lliures reials de València (Soto, 1978, p. 157), sinó sobretot per la seva regularitat. El principal problema dels ingressos reials territorials (els drets reials sobre blat, vi, oli, etc.) era el de la seva aleatorietat i dificultats de captació, la qual cosa obligava a arrendar-los molt sovint.

23. Òbviament, aquest episodi està relacionat amb l'actitud de Jaume I respecte a les «blasfèmies» talmúdiques referida per Shneidman (1975, vol. II, p. 189).

ocupacions dels jueus mallorquins ja que molt rarament s'hi esmenta un ofici (alfaquí, cirurgià, argenter, canviador...). Hom pensaria que tots els jueus es dedicaven al préstec usurari,²⁴ però fins i tot aquesta activitat sembla no gaire rellevant.

En realitat, els jueus dins la Corona d'Aragó, a diferència dels del nord d'Europa, no tenien impedit l'accés a la possessió de la terra, i això devia constituir una font d'ingressos important.²⁵ Per a Mallorca, Dufourcq (1983, p. 196), basant-se exclusivament en el *Llibre del Repartiment*, aventura que «diversos judíos de Barcelona, Gerona, Lérida y Tortosa recibieron entonces propiedades rurales en la isla, generalmente agrupados según sus ciudades de origen: por ejemplo, en Petra, en el centro de Mallorca, fueron establecidos los judíos de Lérida».

La presència dels jueus fora de la ciutat era molt important. Així, només a l'antic districte de Bunyola-Valldemossa he trobat referències de 23 jueus, que tenien cases a les viles de Bunyola i Valldemossa (encara que no em consta que hi fessin residència) i uns quants *rahals* i alqueries del terme.²⁶ També hi ha indicis d'abundant presència jueva a Inca.

Crec que distingir jueus ciutadans de jueus forans és impertinent, i, si és així, l'explotació agrària (directa o, més aviat, mitjançant subestabliments) en devia furnir una bona font d'ingressos. Els oficis ciutadans també devien ser una important activitat econòmica.²⁷

Així doncs, si deixem de banda els «prejudicis» i ens centrem en la documentació coneguda, el perfil de la comunitat jueva de Mallorca resulta una mica diferent del que es podia esperar. Per exemple, al registre 353 de l'ECR, sobre un total de 2.090 individus consignats,²⁸ apareixen registrats només 30 jueus, cosa que representa el baixíssim percentatge de l'1,43%.²⁹ No vull dir que això sigui significatiu,³⁰ entre altres coses perquè tal vegada les activitats de préstec d'aquests anys 1292-94 eren contingudes en un altre tipus de documentació que a hores d'ara no s'ha trobat,³¹ tal vegada no eren consignades enlloc. Però, si hem de seguir aquesta documentació (i no n'hi ha cap més), els jueus que consigna el registre ECR 353, per exemple, semblen més aviat

24. Com al cas d'Adam Paterna citat per Burns (1987, p. 202 i ss.). «La identificació del jueu amb el financer és tan gran que aquest ja va ser automàticament considerat com a jueu, per Soldevila i Torres Fontes, pel sol fet de ser un prestamista opulent». Val a dir que, en el meu cas, només he considerat jueus aquells individus que l'ECR qualificava d'aïtal manera.

25. Shneidman (1975, vol. II, p. 183) remarca que els jueus podien «comprar, vendre, arrendar, llogar i rebre terres amb «quasi» la mateixa llibertat amb què ho feien els cristians». Burns (1987, p. 202 i ss.) assenyalava el paper dels jueus com a «propietaris» rurals a València, i Dufourcq (1983, p. 196) a Mallorca.

26. El registre 353, buidat exhaustivament, té un total de 583 documents datats entre els 1292 i el 1294. En Benanracoti i els rahals Benisurci i Altoloni (Soto, 1991).

27. «En cuanto a los israelitas ciudadanos, aun siendo comerciantes, a menudo eran también artesanos, en particular armeros, joyeros carpinteros, zapateros, sastres, tejedores, etc.» (Dufourcq, *ibid.*).

28. El registre 353, buidat exhaustivament, té un total de 583 documents datats entre els 1292 i el 1294. En ell (sense incloure-hi les signatures) apareixen esmentats 2.090 individus de sexe masculí.

29. En canvi, s'hi esmenten 50 genovesos (2,39%). Compareu amb l'anterior exemple en què la concessió d'instruments de franquesa a jueus era més de tres vegades superior als concedits a genovesos.

30. Que els jueus prestaven diners a interès és evident. No s'hi entendria, llavors, perquè els jueus són gairebé majoritaris en l'adquisició d'esclaus mitjançant comandes o referències indirectes com la de per exemple ECR 349, f. 215v/216v, en què es produeix la subhasta dels béns del difunt Ramon de Godelles (Raimundi de Godellis) a instància dels seus creditors, cristians i jueus.

31. Els primers registres de l'ECR, fins al 348 (Soto, 1978) sí proporcionen aquesta informació, però és possible que una posterior reordenació de la burocràcia reial en creés registres específics.

relacionats amb activitats artesanals (compravenda d'obradors i de cases a ciutat) o rurals (particularment a Valldemossa) i contrasten fortament amb l'activitat com a prestamistes que jo mateix vaig detectar entre alguns grups jueus per a la primera meitat del segle.³² De fet, ja Shneidman (1975, vol. II, p. 192) assenyalava que, malgrat tot, «els documents indiquen que els jueus no tenien capital suficient per a grans préstecs, excepte quan un grup d'ells s'unia per a un gran préstec».³³

ELS «ABEN» MUCATIL I EL PAPER DELS JUEUS EN L'ADMINISTRACIÓ DEL REGNE DE MALLORCA

L'altra gran font de poder econòmic dels jueus podia ser l'administració reial. Les opinions generals respecte a això són, com ja hem vist, contradictòries: enfront de l'opinió tradicional que assegurava que els monarques cristians, a conseqüència de la pressió eclesiàstica i d'uns altres sectors, anaven relegant els jueus dintre de l'administració «pública» (prohibició d'exercir com a batlles), alguns, com ara Shneidman (1975, vol. I, p. 46 i ss.), són partidaris de veure en el regnat de Jaume I un intent d'administració reial independent respecte de la noblesa, de manera que el rei devia introduir administradors jueus com a col·laboradors. Crec que David Romano ha sabut veure l'autèntic abast d'aquesta administració «jueva» dintre del regnat de Pere el Gran quan, a la introducció i a les conclusions del seu treball més important (Romano, 1983), remarca que «los judíos no fueron el elemento básico, aunque sí tuvieron una importancia destacada en la administración. Precisaré más aún: *algunos judíos únicamente*» (la cursiva és meua). De fet, Romano no veu «els jueus» com a col·lectiu, sinó com un nombre molt restringit d'individus, àdhuc de famílies, que comptaven amb la confiança del rei. D'altra banda, el mateix autor assenyalava fins a quin punt el paper dels jueus va ser molt més destacat des del punt de vista financer que no pas des de l'administratiu.³⁴

A Mallorca, em penso, va passar quelcom molt semblant, però amb una sola família: els «Aben» Mucatil. Encara que aquest grup familiar ja ha estat estudiat (Soto, 1978a), algunes referències documentals que vaig trobar posteriorment a aquella publicació serveixen per perfilar més bé la importància d'aquest grup; encara tinc dubtes sobre el seu origen, tot i que la presència d'un Juceff Amocatil entre els beneficiaris del capbreu de Nunó Sanç l'any 1232 (Aguiló, 1911-1913, p. 245, n. 182) potser enforteix la hipòtesi de l'origen extramallorquí dels Mucatil.³⁵ Devien ser, llavors, procedents de Saragossa? (Regné, 1911, doc. 241).

32. Particularment, els jueus de Siyilmássa (Soto, 1978, pp. 159-162).

33. I si veiem els préstecs consignats per mi mateix es pot comprovar que es tracta de quantitats petites (entre 22 sous melgrosos i 170 sous reials de València), excepte en un cas en què la quantitat és molt més gran, 30 lliures re. val. prestades per Ammar Abenyacòb als representants de l'aljama (Soto, 1978, pp. 159-162).

34. «...nunca los judíos desempeñaron ni cargos ni funciones propiamente judiciales o militares, aunque muchas de sus actividades en el terreno económico les llevasen a intervenir en asuntos que quizás hoy consideremos propios de otros ministerios, pero que de ningún modo lo eran en el siglo XIII, cuando la Corona de Aragón todavía no había llegado a estructurar por completo su organización» (Romano, 1983, p. 9). Més endavant, concreta més (nota 1.454) quan polemitzava amb Shneidman: «Ningún judío ostentó cargos oficiales (veguer, sobrejuntero, zalmedina, justicia, juez, etc.), aunque en algún caso concreto y aislado sí pudo desempeñar funciones que, en cierto modo, pueden ser consideradas judiciales».

35. De fet, només l'existència del rahal Almoctil a Pollença em fa encara a hores d'ara dubtar.

Encara que actuaven col·lectivament, els membres més actius de la família van ser Juceff i el seu fill David. Que Juceff no era un personatge irrellevant és palès per l'absolució que va rebre del batlle Pere de Caldes, el 19 de febrer de 1265, de l'acusació d'haver tingut relacions «cum feminis christianis, specialiter cum quandam feminam que vocabat Alvira». L'absolució li va costar 250 sous reials de València (ECR, 643, f. 20v). L'acusació era molt greu ja que la llei era severíssima en aquesta qüestió,³⁶ i només una posició força influent (i solvent) podia alliberar l'acusat del terrible càstig.

Juceff Mucatil, ensems amb el seu fill David, va ser el jueu que va assolir càrrecs públics de més importància dintre de l'administració reial. L'any 1269, Jacmina, filla del difunt Melis de Torrella, es va presentar al batlle i lloctinent reial Pere de Caldes, per declarar que el seu pare havia adquirit a l'infant Pere de Portugal uns corrals al carrer dels Captius a cens d'un morabatí, però que no en conservava el document. Jacmina argüí que, tanmateix, pagava el cens a David Mocatil, «judeo, collectori censualis domini Regis in Maioricis et patre suo Juceff Mocatil similiter tunc collectori censualis predicti» (ECR, 643, f. 105v). D'aquest document es desprèn que el càrrec de recaptador de censos del rei va ser ocupat primer per Juceff i, després de la seva mort, per David Mocatil. A ECR, 643, foli 106, David Mocatil ratifica la declaració de la dita Jacmina i especifica que «Juceff Mocatil pater dicti David colligebat censualia domini Regis in Maioricis». Les dates no em semblen en absolut casuals ja que corresponen al període 1265-1276, que fins i tot Romano, dintre de la seva crítica de Shneidman, accepta com a possible punt màxim de la influència jueva dintre de l'administració reial. A Mallorca, l'infant Jaume no devia dur una política gaire diferent, segons sembla desprendre's de l'esmentat estudi de Cateura (1986), i, en definitiva, la família Mocatil hi devia haver tingut un paper preponderant.

Ara bé, a banda d'aquesta referència als Mocatil com a recaptadors «oficials» d'impostos, la seva relació amb l'administració va ser, de fet, financera, com diu Romano. En efecte, al meu estudi de 1978 apareixen exclusivament com a arrendadors de drets reials entre 1246 i 1278 (pp. 165-167). Posteriorment a aquesta data, només apareix Aaron Mocatil comprant el dret del vi del pla de ciutat per dues-centes lliures reials de València (ECR, 349, f. 85v),³⁷ de manera que no solament no van incrementar el seu paper dins de l'administració, sinó que arribaren a l'absoluta desaparició.

No tan sols els Mocatil, sinó els jueus en general: també el 1280 (ECR, 349, f. 85v) Jafude i Hubeit, fills d'Abraim Alazarach, van comprar el dret reial del vi d'Inca per 115 lliures reials de València. A les vendes o als arrendaments posteriors al 1280 i fins al 1301 (Soto, 1991) ja no he pogut consignar cap jueu.

Quines podrien ser les causes d'aquesta sobtada desaparició? Crec que es poden resumir en dos grans apartats:

36. El Fur de Terol, que era el que s'aplicava per a aquests casos, preveia la immediata execució a la foguera dels culpables (si una dona cristiana havia jugut amb un musulmà o jueu). Amb el temps, les normes no es van suavitzar gens ni mica: el 1315 la llei al respecte especificava que «si alcun dels dits jueus serà atrobat amb fembra crestiana en loc sospitós per haver copla carnal, que sien abdós cremats sens tota mercè» (Pons, 1984, p. 199).

37. A un document una mica posterior (ECR, 341, f. 73v) apareixen lligats a l'operació més membres de la família: Juceff Mocatil, Aaron Mocatil, David Mocatil i Regina, vídua de Mosse Mocatil.

a. D'una banda, hi havia una tendència general a la disminució del paper polític dels jueus, compartida amb la Corona d'Aragó, a causa de l'ascens de poder econòmic de grups cristians, així com al fet que la pèrdua de contacte «directe» amb els musulmans devia fer que tota una sèrie d'oficis característics dels jueus, com ara el d'intèrpret, quedessin arraconats, alhora que l'increment de la instrucció al llarg del segle va comportar que molts altres oficis tradicionals dels jueus quedessin també en mans de cristians. A més d'això, cal tenir en compte les seqüeles de la creixent oposició nobiliària contra els jueus a la Corona d'Aragó i que es plasmà en el *Privilegi General* de 1283.

b. D'altra banda, cal considerar factors interns, propis de la corona mallorquina: a partir de 1280, l'administració del regne entra en una etapa prebèl·lica, la qual fa que els drets reials siguin venuts en blocs, de manera que els preus són considerablement més elevats que en les etapes anteriors. La conquesta catalanoaragonesa i la posterior restauració jaumina (1291) ja no van modificar aquesta estructura. Tal vegada el «negoci» va quedar fora de l'abast dels jueus? Els compradors de drets reials d'aquest període semblen constituir un grup relativament homogeni de «nobles», de mercaders i d'administradors, tant de la corona mallorquina com de la corona catalanoaragonesa. Sembla difícil que els jueus s'hi poguessin infiltrar.

Oposició eclesiàstica i nobiliària juntament amb l'existència de grups financers i administratius «cristians» feren els jueus innecessaris, en definitiva, per a l'administració reial.

ELS JUEUS I EL TRÀFIC D'ESCLAUS

Tot i que Shneidman (1975, vol. II, p. 201) afirma que «és impossible de negar que els jueus feien comerç —àdhuc comerç d'esclaus—, no sembla pas que aquesta fos una activitat gaire important. Com diu el mateix autor més endavant, tot seguint Dufourcq, «comerciar no vol pas dir dominar el comerç».

Pel que sembla, la participació dels jueus en el comerç d'esclaus musulmans³⁸ a Mallorca és força irregular. En primer lloc, no semblen gaire actius com a venedors ja que només 11 jueus, sobre un total de 254 individus venedors d'esclaus (Soto, 1978b), homes i dones, hi apareixen venent un o més esclaus en alguna ocasió, i això no sembla un percentatge gaire significatiu (el 4,33%). Tampoc no podem dir que concentrin un gran nombre de vendes en poques mans perquè de fet, només un jueu fa dues vendes,³⁹ mentre que la resta tan sols fan una venda; en això, els jueus no es diferencien gran cosa de la resta de venedors cristians, ja que són comptats els que fan més d'una venda.⁴⁰ La cosa comença a canviar quan considerem el nombre de jueus que

38. No he pogut trobar indicis que a Mallorca no s'acomplís rigorosament la norma que prohibia als jueus la possessió d'esclaus cristians reflectida a les Siete Partidas i als Costums de Tortosa (Shneidman, 1975, p. 185). Efectivament, no n'hi ha cap cas, en tots els quadres continguts als apèndixs, on hom pugui trobar que els esclaus en mans de jueus (ni com a penyora) siguin batians.

39. Es tracta de Bolfarax de Messina, qui, a més, resulta ser l'únic que en una de les vendes inclou més d'una persona, en vendre tres individus, pare, mare i fill (ECR, 344, f. 316v). Seria l'única cosa semblant a un autèntic «traficant» d'esclaus.

40. D'aquest total, només 18 fan 2 vendes, 4 fan 3 vendes i 3 fan 4 vendes.

compren esclaus: 20, sobre un total de 237 compradors, també homes i dones, que totalitzen el 8,43%, encara que en aquesta qüestió tampoc no hi ha sinó un cas en què trobem més d'una sola adquisició.⁴¹ Però, en canvi, el paper dels jueus és aclaparador dintre de les *commandas* d'esclaus, és a dir, aquells casos en què per un endeutament es deixa un esclau com a garantia o penyora.⁴² Dels 23 dipositaris de comandes d'esclaus, 10 són jueus, fet que representa el 43,47%. Crec que això sí que és rellevant, i s'ha de relacionar, sens dubte, amb les activitats de préstec centrades, bàsicament, en el grup de jueus de Siyilmàssa abans esmentades, i naturalment abans de la dècada de 1280.

CONCLUSIONS

Crec que convé revisar a la baixa i, sobretot, matisar el paper dels jueus al regne de Mallorca, almenys durant el segle XIII. Efectivament, *alguns jueus* semblen haver-hi tingut un paper molt rellevant (Mocatil, jueus de Siyilmàssa...), però el nombre de jueus residents (i transeünts) hi sembla considerablement alt i no sembla desprendre-se'n una influència especial, econòmica i política, dels jueus com a «col·lectiu», ja que la major part dels esments d'importància se centren en els grups mencionats.

A banda del problema de la «influència», es presenta un problema de cronologia, més difícil de resoldre. La documentació coneguda presenta dues etapes radicalment diferents, essent cap al 1280 el punt d'inflexió. En la primera etapa, el paper dels jueus és considerablement superior al de la segona en tots els aspectes. Queda, però, per saber fins a quin punt això reflecteix una realitat o és només un problema estrictament de caràcter documental, com hem apuntat abans. Si realment els jueus haguessin perdut pes cap al final de segle, tanmateix (i aquest és el meu parer) no en faltarien motivacions i, en aquest sentit, la trajectòria de Mallorca hauria diferit relativament poc de la de la Corona d'Aragó.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ, E. K. (1911-1913). «Capbreu ordenat l'any 1304 dels establiments y donacions fets per Don Nuno Sanç de la seva porció». *BSAL*, pp. 209-224, 241-256, 273-285 i 53-62.
- BAER, Y. (1961). *A History of the Jews in Christian Spain*. Filadelfia: 2 v., The Jewish Publication Society of America [hi ha una edició castellana, de 1980, que no he pogut consultar].
- BATLLE, C. (1988). «L'expansió baixmedieval, segles XIII-XV». A: VILAR, Pierre (dir), *Història de Catalunya*. Barcelona, vol. II.
- BOFARULL, F. de (1910). *Los judíos en el territorio de Barcelona (siglos X al XIII), reinado de Jaime I, 1213-1276*. Barcelona.

41. És el cas de Farmo (ECR, 344, fols. 62 i 70v).

42. El sentit de la paraula *commanda* no té res a veure amb el de les comandes comercials (Sayous, 1975), sinó més aviat amb el definit per Madurell i García (1973, p. 77): «la entrega de un esclavo para que trabaje en el oficio de quien lo recibe».

- BOFARULL, F. de (1913). «Jaime I y los judíos». *I Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Barcelona, pp. 818-943.
- BURNS, R. I. (1987). *Moros, cristians i jueus en el regne croat de València*. València.
- CAUTERA, P. (1986). «Mallorca a la segona meitat del segle XIII (aspectes polítics i financers fins a 1276)». *Estudis Baleàrics*, 17, pp. 57-86.
- C. C. (1984). *Còdex català del Llibre del Repartiment de Mallorca*, edició a cura de R. SOTO, Mallorca.
- DUFOURCO, Ch. E.; GAUTIER-DALCHÉ, J. (1983). *Historia económica y social de la España cristiana en la Edad Media*. Barcelona.
- GOITEIN, S. D. (1967). *A Mediterranean Society: the Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*. Berkeley.
- HILLCARTH, J. N. (1979). *Los reinos hispánicos, 1250-1516*. Barcelona, 2 v.
- KELLER, W. (1985). *Historia del pueblo judío*. Barcelona, 2 v.
- MADURELL, J. M.; GARCÍA, A. (1973). *Comandas comerciales barcelonesas en la Baja Edad Media*. Barcelona.
- MAS, A. (1995). «El procés repoblador a Mallorca durant la primera meitat del segle XIV. Una aportació al seu estudi». *BSAL*, 50, pp. 167-198.
- MOORE, R. I. (1989). *La formación de una sociedad represora. Poder y disidencia en la Europa occidental, 950-1250*. Barcelona.
- PONS, A. (1984). *Los judíos del reino de Mallorca durante los siglos XIII y XIV*. Palma de Mallorca, 2 v.
- RÉGNÉ, J. (1911). *Catalogue des actes de Jaime Ier. concernant les juifs*. París.
- RIERA, J. (1982). «Antroponímia jueva mallorquina (segles XIII-XV)». *Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior*, 10, pp. 58-65.
- (1986). «Estudis sobre el judaisme català. Anys 1970-1984». *Calls*, 1, pp. 93-132.
- ROMANO (1956). «Los hermanos Abenmenassé al servicio de Pedro el Grande de Aragón». *Homenaje a Millás-Vallicrosa*. Barcelona, vol. II.
- (1969-1970). «Los funcionarios judíos de Pedro el Grande de Aragón». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*, XXXIII, Barcelona, pp. 5-41.
- (1978). «Judíos escribanos y trujamanes de árabe en la Corona de Aragón (reinados de Jaime I a Jaime II)». *Sefarad*, XXXVIII, pp. 71-105.
- (1979). «Aljama frente a judería, call y sus sinónimos». *Sefarad*, XXXIX, pp. 347-354.
- (1983). *Judíos al servicio de Pedro el Grande de Aragón (1276-1285)*. Facultat de Filologia. Universitat de Barcelona, CSIC. Institució Milà i Fontanals.
- SAYOUS, A. (1975). *Els mètodes comercials a la Barcelona medieval*. Barcelona.
- SHNEIDMAN, J. L. (1975). *L'imperi catalano-aragonès (1200-1350)*. Barcelona.
- SOTO, R. (1978a). «La Aljama judaica de Ciutat en el siglo XIII (época de Jaime I)», *BSAL*, any XCIV, t. XXXVI, pp. 145-184.

Soro, R. (1978*b*). «La población musulmana de Mallorca (1240-1276)». *Fontes Rerum Alearium*, II, 2, pp. 65-80, i 3, pp. 549-564.

— *L'ordenació de l'espai i de les relacions socials a Mallorca en el segle XIII (1229-1301)*. [Tesi doctoral dirigida pel doctor M. Barceló Perelló, UAB, inèdita.]